

Lofrede en oorlogsgeweld. De slag bij Coronea in Xenophons Agesilaus (2.6-16)*

door

VIKTOR D'HUYS

Xenophons oeuvre bevat tweemaal een uitvoerig relaas van de slag bij Coronea¹. Het is echter merkwaardig dat niet de *Hellenica* (4.3.15-21), dus het historische werk, het grootste aantal details bevatten. De passage waarin de gewelddadigheid van de veldslag op de meest realistische wijze beschreven is, treffen we aan in het encomium *Agesilaus* (2.6-16). Dat roept de vraag op welke functie een uitvoerige beschrijving van het geweld in een veldslag precies in dit genre heeft. Een confrontatie van de beide passages bij Xenophon biedt de mogelijkheid dit nader te onderzoeken.

*

Het encomium *Agesilaus* heeft Xenophon waarschijnlijk geschreven in 360/359 v. Chr., kort na de dood van de Spartaanse koning, met wie hij persoonlijk bevriend was². Het werk bestaat, na een korte inleiding (1.1-5), uit drie delen: eerst zijn in twee lange kapitels (1.6-2.31) Agesilaus' daden als koning chronologisch behandeld; het tweede deel omvat een bespreking van Agesilaus' deugden, systematisch geordend (kapittel 3-10); als slot

* Een eerste versie van deze tekst bereidden we voor als deelnemer aan een seminarie van gastdocent Thomas Wiedemann te Freiburg i.Br. (1982-1983), tijdens een studieverblijf daar met een specialisatiebeurs van de Deutscher Akademischer Austauschdienst. Gespreken met Th. Wiedemann en met de professoren H. Strasburger, J. Malitz en Renate Zoepffel kwamen de studie zeer ten goede. Een latere versie konden we bespreken met Prof. Dr. H. Verdin en Dr. M. Verduyck. Aan hen allen onze hartelijke dank.

1. Een lijst van de bewaarde bronnen over de slag bij Coronea vindt men in W.K. PRITCHETT, *Studies in ancient Greek topography, II. Battlefields*, Berkeley — Los Angeles, 1969, p. 85. Een paar bijkomende passages — waarin de slag enkel kort vermeld wordt — geeft G.F. HERTZBERG, *Das Leben des Königs Agesilaos II. von Sparta nach den Quellen dargestellt*, Halle, 1856, p. 280 n. 135.

2. E. DELEBECQUE, *Essai sur la vie de Xénophon*, Paris, 1957, pp. 462-470, neemt een late datering aan (ongeveer 355 v. Chr.). De meeste andere commentatoren echter pleiten voor 360 v. Chr.: S. MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, I, Bari, 1966, pp. 356-364; H. BREITENBACH, art. *Xenophon von Athen* in *RE IX A.2* (1967), kol. 1569-1928, vooral 1702; D. KRÖMER, *Xenophons Agesilaos. Untersuchungen zur Komposition*, Diss. Berlin, 1968, Augsburg, 1971, pp. 70-72.

wordt merkwaardigerwijze nog eens, in korte antithetische zinnen, een lijst gegeven van de ἀρεταί van de koning, waarbij op het einde ook zijn activiteiten als grijsaard en zijn dood vermeld worden (kapittel 11)³.

De slag bij Coronea, waarover we het hier willen hebben, wordt behandeld in het eerste, chronologische deel, waaraan Xenophon extra veel aandacht besteedt. Naast de bespreking van de veldtocht in Klein-Azië (1.6-1.37) vormt het relaas van de slag bij Coronea daarvan een hoogtepunt. Een literaire analyse van de passage kan aantonen welke elementen het uitvoerigst beschreven worden, welke details door de stijl bijzonder beklemtoond zijn en dus welke interpretatie van de beschreven feiten de auteur wil geven.

De uiteenzetting begint met een overzicht over de twee legers. Dezelfde zin vermeldt meteen Agesilaus' eerste maatregel: onmiddellijk na aankomst stelt hij zijn leger op voor de slag (2.6). Daarop laat Xenophon een lange uitweiding volgen: hij zal niet beweren dat Agesilaus tegen een grote overmacht heeft moeten vechten, want zoiets doen zou een militair-tactische dwaasheid zijn; in plaats daarvan wil hij hem loven, omdat hij bij zijn soldaten de juiste stemming heeft opgewekt om de overwinning te behalen op een even sterke tegenstander (2.7-8). Wijst de militaire expert Xenophon op die manier een veelgebruikte retorische topos (overwinning over een sterkere tegenstander) van de hand⁴? Of probeert hij de topos, die hier eigenlijk niet kan toegepast worden omdat de historische feiten er niet aan beantwoorden, door een kunstgreep toch nog bruikbaar te maken? De kwaliteiten die Agesilaus bij zijn leger heeft bewerkt (een schitterende bewapening, opgewassenheid tegen inspanningen, vertrouwen in eigen kunnen tegen om het even welke vijand, wedijver onder elkaar, hoop op een uitstekende afloop) tonen in elk geval zijn inzicht en zijn vooruitziendheid als generaal⁵. Om dat te onderstrepen is de passus reto-

3. De uitvoerigste bespreking van de opbouw van het werk geeft D. KRÖMER, *Xenophons Agesilaos. Untersuchungen zur Komposition*. Hij biedt een overtuigende verklaring voor het eigenaardige slotkapittel: een paraenetisch geschrift zou er de bron van geweest zijn. Krömers bezwaren tegen de indeling in daden en deugden (deel 1 en deel 2) zijn ons inziens wat overdreven. Voor verdere literatuur zie de bibliografie bij Krömer. Belangrijke gegevens biedt A. MOMIGLIANO, *The development of Greek biography. Four lectures* (C.M. Jackson Lectures, 1968), Cambridge (Mass.), 1970, pp. 46-50. Interessant is ook de bemerking van W.E. HIGGINS, *Xenophon the Athenian. The problem of the individual and the society of the polis*, Albany, 1977, p. 151 n. 26 (bij p. 25): de volgorde in de bespreking van de verschillende deugden is dezelfde in Xenophons *Memorabilia* I.

4. Dit beweert reeds A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontae: de Hellenicorum atque Agesilai necessitudine*, Breslau, 1913, pp. 54-56; hij weerlegt daarmee het standpunt van G. SEYFFERT (*De Xenophontis Agesilao quaestiones*, Diss. Göttingen, 1909, p. 11 en pp. 58-64), dat Xenophon in deze zin de mening zou verbeteren die hij zelf in de *Hellenica* had geopperd. Zoals Opitz oordeelt ook K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agesilaos. Zu ihrer Entstehungsweise und Datierung in Gymnasium* 78 (1971), p. 233.

5. Cfr. ook K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agesilaos*, pp. 233-234.

risch zorgvuldig bewerkt: parallel opgebouwd in het begin, met veel klemtoon door de opsomming in climax in het tweede deel (vijf zinsdelen, telkens wat langer). Tot slot van de passage wordt de effectiviteit van de maatregelen bevestigd: καὶ μέντοι οὐκ ἐφεύσθη (2.8).

Daarna gaat Xenophon verder met de beschrijving van de veldslag in de eigenlijke zin, en als reden voor de uitvoerigheid geeft hij aan: ἐγένετο οἷαπερ οὐκ ἄλλη τῶν ἐφ' ἡμῶν (2.9). Welke volgens de auteur de bijzondere aard van de veldslag was, is lang een discussiepunt geweest: nu staat het echter wel vast dat noch de omvang of de betekenis van het treffen, noch het specifieke tactische verloop bedoeld zijn, maar waarschijnlijk de ongehoorde hevigheid van het gevecht, vooral in de tweede fase. Die hevigheid wordt trouwens door de auteur speciaal beklemtoond in de beschrijving die volgt en verder in de tekst maakt hij er de lezer nog eens opmerkzaam op door een persoonlijke tussenkomst⁶.

Eerst en vooral wordt de positie van de twee legers vermeld, de indruk die ze elk hebben van de evenwaardigheid van hun tegenstander (ἐώρων δὲ...) en de opstelling aan beide zijden (2.9.). Dan volgt zeer precies het verloop van de eerste fase van het gevecht: de afstand tussen beide groepen, de vleugel die met de aanval begint en de uitwerking die het treffen op elke vleugel heeft (2.10-11). Het is echter opvallend dat daarnaast ook de atmosfeer geschetst is door nauwkeurige inlichtingen over de geluiden tijdens het vechten (τέως μὲν σιγὴ πολλή... ἀλαλάξαντες...).

De beschrijving van de veldslag is daarmee echter nog niet beëindigd; door een plotse overschakeling in het praesens wordt de verrassende wending in het verloop van de slag tot uitdrukking gebracht: onvoorzien zal er, voordat de beslissing valt, nog een

6. Dat met „οἷαπερ οὐκ ἄλλη...“ de omvang en de betekenis van de veldslag bedoeld zijn, meenden onder andere A.K.J. BELOCH, *Griechische Geschichte*, II.2, Straßburg, 1916², p. 23; E. MEYER, *Geschichte des Altertums*, V, Stuttgart, 1921³, p. 233 n. 2; A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae*, pp. 57-58. H.R. BREITENBACH, art. *Xenophon von Athen*, kol. 1704, sluit zich opnieuw bij deze opvatting aan. W.P. HENRY, *Greek historical writing*, Chicago, 1967, pp. 147-154, meent dat de uitdrukking misschien in de *Agésilaios* die betekenis had — encomiastisch bedoeld dan — maar zeker niet in de parallelpassage in de *Hellenica* (4.3.16), waar een uitspraak over de kwaliteit moet bedoeld zijn. Tegen deze opvatting reageert reeds J. HATZFELD, *Notes sur la composition des Helléniques* in *REG* III,4 (1930), pp. 122-123. Cfr E. DELEBECQUE, *Essai sur la vie de Xénophon*, p. 252. Ook H. BADEN, *Untersuchungen zur Einheit der Hellenika Xenophons*, Diss. Hamburg, 1966, pp. 32-33, wijst ze af; maar zijn verklaring als zou het tactisch verloop van de veldslag bedoeld zijn klopt evenmin: cfr. D. KRÖMER, *Xenophons Agésilaios*, p. 102 n. 1 en K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agésilaios*, pp. 231-234; deze laatste twee stippen aan dat het gaat om de ongewone hevigheid van de frontale aanval in de tweede fase van de slag. Zo ook W.K. PRITCHETT, *Studies in ancient topography*, II, pp. 93-95: „the clash was something terrific beyond all military experience, leaving an indelible impression upon Xenophon“ (p. 94); W.E. HIGGINS, *Xenophon the Athenian*, p. 168 n. 8.

tweede botsing nodig zijn (ἔστεφάνουν ἤδη... ἀγγέλλει δέ τις..., 2.11). Opnieuw volgen nauwkeurige inlichtingen over de manoeuvres: Agesilaus keert zich tegen de Thebanen; dezen willen zich bij hun bondgenoten voegen en rukken vastbesloten (ἔρρωμένως sterk beklemtoond op het einde van de paragraaf) voorwaarts.

Voordat hij dit tweede treffen in detail beschrijft, onderbreekt Xenophon hier een ogenblik het relaas om de lezer op het buitengewone verloop opmerkelijk te maken: hij prijst Agesilaus' dapperheid (ἀνδρείον... εἰπεῖν ἀναμφιλόγως) en zet uiteen dat het eerder te verwachten was dat hij de tegenstander zou laten passeren en hem dan tijdens de vlucht in de rug zou aanvallen; dat zou in elk geval zekerder en veiliger geweest zijn⁷.

De tactiek van de Spartaanse veldheer wordt aanschouwelijk weergegeven: ἀντιμέτωπος συνέρραξε τοῖς Θηβαίοις (2.12). De schildering van het gevecht dat dan volgt is door de auteur zeer kunstig uitgewerkt: de gebeurtenissen zijn bijna impressionistisch beschreven. Eerst vermeldt hij hoe de schilden tegen elkaar botsen, en vervolgens vatten vier asyndetisch naast elkaar gestelde werkwoorden schitterend het oorlogsgewoel samen: ἐθωοῦντο, ἐμάχοντο, ἀπέκτεινον, ἀπέθνησκον; tweemaal medium, tweemaal actief; de laatste twee vormen een alliteratie; als imperfecta beklemtonen de werkwoorden de intensiteit van de actie. Dit reeds zo krachtige beeld wordt nog aangevuld door een omschrijving van de geluiden: κραυγὴ μὲν οὐδεμία παρῆν, οὐ μὴν οὐδὲ σιγῆ, φωνὴ δὲ τις ἦν τοιαύτη, οἶαν ὀργῆ τε καὶ μάχῃ παράσχοιτ' ἄν (2.12). Deze zin is harmonisch verdeeld in vier kola. De opeenhoping van η-klanken versterkt nog de beschreven impressie⁸. Tenslotte volgen kort de resultaten van het gevecht: een aantal Thebanen breekt door Agesilaus' linie, velen echter sneuvelen.

Als overgang naar de volgende gedachte wordt de afloop van de hele veldslag samengevat (ἐπειδὴ δὲ ἡ μὲν νίκη σὺν Ἀγησιλάῳ ἐγένετο, 2.13); in aansluiting daarbij verneemt de lezer een gebeurtenis na de slag: Agesilaus geeft het bevel een tachtigtal Thebaanse soldaten, die bij een tempel hun toevlucht gezocht hadden, een vrijgeleide te geven. Om Agesilaus' grootmoedigheid nog bewonderenswaardiger te maken, voegt Xenophon als contrast het volgende

7. Tot voor kort werd deze uitspraak algemeen opgevat als een blaam voor Agesilaus; een mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van kritiek in een encomium vond men in de ondoordachte overname uit de *Hellenica* (o.a. D. KRÖMER, *Xenophons Agesilaos*, pp. 104-105). K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenica und Agesilaos*, p. 234 en G.L. CAWKWELL, *Agesilaos and Sparta in Classical Quarterly* N.S. 26 (1976), p. 64, verstaan de excursus daarentegen als een positieve beoordeling van Agesilaus.

8. Cfr. G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agesilao quaestiones*, p. 13; A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae*, p. 64-65 (hij wijst op de gedetailleerde beschrijving, op de *pictura soni* en op de afwezigheid van hiaten).

toe: καίπερ πολλὰ τραύματα ἔχων πάντοσε καὶ παντοίοις ὅπλοις (2.13); de alliteratie doet het effect van de zin nog toenemen⁹.

Merkwaardig genoeg volgt dan een vrij lange en zeer gedetailleerde beschrijving van het slagveld na de slag: de grond is doordrenkt met bloed, de lijken van vriend en vijand liggen door elkaar, men ziet kapotte schilden, gebroken lansen, dolken die op de grond liggen, in de lijken steken of nog door een hand omklemd worden (2.14). Niet alleen de rijkdom aan details valt op, maar ook de taal en stijl waarmee de zin is opgesmukt: verschillende poëtische woorden geven de passus een plechtig karakter (φύρω, διαθρύπτω, συνθραύω, κολέον); de hele beschrijving is één lange periode, verdeeld in drie membra, waarvan elk nog eens uit meerdere delen bestaat¹⁰.

Tenslotte rondt de vermelding van de laatste activiteiten aan beide zijden het verhaal af. Agesilaus laat de lijken naar zijn kampplaats voeren, geeft zijn mannen de toelating te eten en te slapen en laat de volgende morgen op plechtige wijze een zegeteken oprichten; dit laatste wordt vrij gedetailleerd beschreven (2.15). De Thebanen van hun kant sturen een gezant om een verdrag te vragen, zodat ze hun doden kunnen begraven. Dan keert de Spartaanse koning naar huis en leeft in overeenstemming met de wetten (2.16).

Uit deze analyse blijkt vooreerst dat elke fase in het verloop van de slag uitvoerig beschreven is en dat aan het geheel veel aandacht is besteed. Daarbij zijn, zonder technische termen te gebruiken, verschillende *deugden van Agesilaus geïllustreerd*. In het inleidende deel, waar de troepen voorgesteld worden, zijn voornamelijk de maatregelen opgesomd, waardoor Agesilaus zijn leger psychologisch strijdvaardig maakt; dat bewijst zijn φρόνησις (hoewel dat woord niet gebruikt wordt). In de beschrijving van de eigenlijke slag wijst Xenophon expliciet op Agesilaus' dapperheid (ἀνδρεία, 2.12). Een anekdote na het gevecht illustreert zijn godsvrucht (οὐκ ἐπελάθετο τοῦ θείου, 2.13)¹¹. Dit alles beantwoordt natuurlijk volkomen aan de eisen van een encomium. Met evenveel aandacht echter wordt het *technisch verloop van de veldslag* en zelfs de atmosfeer ervan beschreven. Naast de belangrijkheid van het gebeu-

9. Ook deze passus is retorisch uitgewerkt: cfr. G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agesilao quaestiones*, p. 13; A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae*, p. 66.

10. Voor het woordgebruik zie H.G. LIDDELL - R. SCOTT - H.S. JONES, *A Greek-English lexicon*, Oxford, 1940⁹, resp. p. 1963, 395, 1717, 972, s.v. Cfr. ook G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agesilao quaestiones*, p. 13; A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae*, pp. 66-67.

11. Cfr. K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agesilaos*, pp. 233-235. In zijn ogen is met de laatste woorden van de passus (τὰ νόμιμα μὲν ἄρχειν, τὰ νόμιμα δὲ ἄρχεσθαι) ook nog de vierde kardinale deugd, δικαιοσύνη, behandeld. De gedachte is echter niet uitvoerig genoeg uitgewerkt om echt als vierde punt van een bespreking van Agesilaus' deugden te kunnen dienen. We menen dan ook dat het eerder gaat om een krachtige slotformule.

ren voor Agesilaus is Xenophons historische interesse hieraan wellicht niet vreemd. De passus maakt trouwens — zoals we zegden — deel uit van een vrij sterk historisch gericht stuk van het encomium. Opvallend is tenslotte dat Xenophon daarbij het *oorlogsgeweld zeer concreet* beschrijft en precies die passages van de tekst speciaal met stilistische middelen opsmukt: naast 2.7-8 (Agesilaus' voorbereidende maatregelen), zijn de paragrafen 12 (het verloop van de tweede gevechtsfase) en 14 (de beschrijving van het slagveld na de slag) van kapittel 2 wel het meest retorisch bewerkt.

*

Deze vaststellingen kunnen in dit bijzondere geval nog op een heel interessante manier aangevuld worden, vermits Xenophon de slag bij Coronea ook in de *Hellenica* heeft beschreven, wat een vergelijking tussen beide versies mogelijk maakt.

Grote delen van het eerste, chronologisch geordende deel van de *Agesilaus* stemmen bijna woordelijk overeen met de corresponderende *Hellenica*-passages. Hier en daar echter zijn er kleine aanpassingen van stijl en inhoud, die de auteur duidelijk bewust heeft aangebracht. Door welke aard van afhankelijkheid men de merkwaardige gelijkens tussen de beide versies moet verklaren, is sinds lang een strijdvraag, omdat de datering van de *Hellenica* nog steeds onzeker blijft. Men is nu overwegend van mening dat de *Hellenica*-tekst de oudste is en dat deze dan, vooral stilistisch, bewerkt is om als deel van het encomium te kunnen dienen¹². D. Krömer nuanceerde deze stelling licht door een uitzondering te maken voor de laatste paragrafen van kapittel 2 (vanaf 2.19), die eerst voor de *Agesilaus* zouden geschreven zijn¹³. Voor kort echter stelde K. Bringmann een meer afwijkende oplossing voor: *Ag.* 1.6-2.5 zou wel het resultaat zijn van een aanpassing van de *Hellenica*-tekst, maar *Ag.* 2.6-16 — de slag bij Coronea! — zou eerst voor de *Agesilaus* geschreven zijn en dan, na omwerking, in de *Hellenica* ingelast; het laatste deel van het tweede kapittel (*Ag.* 2.17-31) zou zelfstandig en volledig los van het historisch werk ontstaan zijn¹⁴. Precies over de hier besproken passus zijn de meningen dus verdeeld. Maar welke van de voorgestelde oplossingen ook de juiste is, het staat vast dat er een herwerking heeft

12. Sinds G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agesilao quaestiones* en A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae* werd deze stelling lange tijd vrijwel algemeen aanvaard. W.P. HENRY, *Greek historical writing*, pp. 90-188, bespreekt uitvoerig alle voorgestelde theorieën; hij meent dat het probleem nog steeds niet opgelost is.

13. D. KRÖMER, *Xenophons Agesilaos*, pp. 100-115.

14. K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agesilaos*, pp. 224-241.

plaatsgevonden, die ons kan tonen welke eisen de twee verschillende genres aan de auteur stelden. En precies dat is voor ons onderzoek een gunstige situatie.

Tussen beide beschrijvingen van de slag bij Coronea treffen we kleine afwijkingen van uiteenlopende aard aan. Dat door de verschillende context op een paar plaatsen een korte nadere verklaring moest worden toegevoegd in de ene of de andere versie ligt voor de hand¹⁵. Verder zijn er kleine verschillen in taal en stijl, die, zoals de studies van G. Seyffert en A. Opitz duidelijk hebben aangetoond, een gevolg zijn van de uiteenlopende eisen die een lofrede en een historisch werk stellen aan de stijl. Meer stijlfiguren, ritmische clausules... bezorgen de encomium-tekst een meer verheven stijl¹⁶. Ook treffen we in de lofrede een paar gedachten aan die speciaal de te prijzen deugden van Agesilaus in het licht stellen; het is dan ook geen verrassing dat zij ontbreken in de *Hellenica*: de vaststelling dat Agesilaus niet over een overmacht gezegevierd heeft maar zijn eigen troepen door allerlei maatregelen psychologisch gesterkt heeft tegen een even sterke vijand (2.7-8); de precisering dat Agesilaus de gespaarde soldaten nog laat escorteren tot ze volledig in veiligheid zijn (2.13); en de vermelding dat de veldheer de lijken van de verslagen vijanden 's nachts laat bewaken (2.14).

Voor ons onderzoek is het belangrijkste resultaat van de vergelijking echter dat precies die delen die het meest concreet en het aanschouwelijkst het geweld schilderen, helemaal of gedeeltelijk ontbreken in de *Hellenica*. De vier werkwoorden die de tweede fase van het treffen karakteriseren (2.12) komen in het historisch werk ook voor, maar de aansluitende omschrijving van het lawaai tijdens de slag (2.12) — waarmee zo treffend de atmosfeer aangegeven wordt — vinden we er niet terug. En wat misschien nog het merkwaardigste is, de uitvoerige beschrijving van het slagveld na

15. In *Hell.* 4.3.17 wordt vermeld dat de stormloop, begonnen door de Thebanen, van Agesilaus' kant het eerst beantwoord wordt door de mannen van Herippidas. In *Ag.* 2.11 voegt Xenophon hieraan een kleine precisering toe: ἦσαν δ' οὗτοι τῶν τε ἐξ οἴκου αὐτῶ συστρατευσαμένων καὶ τῶν Κυρῶν τινές. In de *Hellenica* was dit uit de voorafgaande kapitels voldoende duidelijk. In *Hell.* 4.3.21 verneemt de lezer nog dat Agesilaus een tiende van de buit naar Delphi brengt en aan de godheid wijdt en dat de polemarch Gylis het leger naar Phocis leidt en vandaar in Locris binnenvalt. Deze feiten zijn het vervolg van de geschiedenis maar hebben voor het encomium geen verder belang. Ze ontbreken dan ook in *Ag.* 2.16, waar een slotzin van meer algemene aard in de plaats komt.

16. Cfr. G. SEYFFERT, *De Xenophontis Agesilao quaestiones*, pp. 11-14 en vooral zeer uitvoerig A. OPITZ, *Quaestiones Xenophontaeae*, pp. 14, 32-34 en 49-68. Enkele voorbeelden: in de *Agesilaus* is op één uitzondering na περί telkens vervangen door ἀμφί (dat geëliëerd kan worden) om een hiaat te vermijden; om dezelfde reden luidt *Ag.* 2.9 „οἷα περ οὐκ ἄλλη" tegenover οἷα in *Hell.* 4.3.16; verschillende wijzigingen bewerken in de *Agesilaus* een metrische clausule: ἐν τοῖς σκευοφόροις εἶησαν (*Hell.* 4.3.18) wordt ἐν τοῖς σκευοφόροις εἰσί (*Ag.* 2.11) (-υυ-/-υ); ἀναμφισβητήτως (*Hell.* 4.3.19) wordt ἀναμφιλόγως (*Ag.* 2.12) (chotiambre)...

de slag, met zovele sporen van het gewelddadig gebeuren (2.14), ontbreekt volledig.

Terwijl voor de andere afwijkingen tussen beide versies echter telkens zonder veel moeite een stilistische of een inhoudelijke verklaring kon geboden worden, ligt het voor de geweldscènes minder voor de hand welke functie ze in het encomium hebben. Hun aanwezigheid in de *Agesilaus* en afwezigheid in de *Hellenica* bewijst in elk geval - welke chronologie men voor de twee werken ook aanneemt - dat deze passages voor Xenophon met de eigen aard van het ene werk verbonden waren, zonder dat men daarbij van genre-regels zou moeten spreken (voor een periode waarin deze „genres" nog niet bestaan). Dat de beschrijvingen zonder speciale bedoeling zouden aanwezig zijn, kunnen we uitsluiten, vermits de passages juist door hun stilistische afwerking speciaal beklemtoond zijn.

*

Om welke reden Xenophon het nodig vindt precies in de lofrede meer details over het vechten te geven en een nauwkeurige beschrijving te bieden van de lijken op het slagveld, wordt gedeeltelijk gesuggereerd in de tekst zelf, maar een blik op een aantal retorische geschriften werpt meer licht op de zaak. De teksten die we willen ter sprake brengen, dateren alle van veel latere datum en moeten dus met enige reserve aangewend worden om een werk van verschillende eeuwen vroeger te interpreteren. Nochtans is dit euvel minder ernstig dan men op het eerste gezicht zou denken, als men rekening houdt met het sterk traditioneel karakter van retorische teksten, die voor een groot deel de verwerking zijn van bevindingen van vorige generaties. Ook de bemerking dat de retorische theorie vaak als maatstaf precies de praktijk van klassieke auteurs heeft genomen en dus geen onafhankelijk getuigenis levert, gaat voor onze situatie niet op; de manier waarop de retoren zich van klassieke teksten bedienen toont immers hun interpretatie van de tekst en is dus een ondersteuning van onze eigen interpretatie door die van een antieke lezer, die in ieder geval dichter bij de behandelde auteur en zijn cultuur staat. We kunnen dan ook, mits de nodige voorzichtigheid, inspiratie zoeken bij dit retorisch materiaal.

De voor de hand liggende verklaring voor de uitvoerigheid van de geweldscènes in de *Agesilaus* is dat ze Agesilaus' dapperheid — ἀνδρεία is één van de kardinale deugden — illustreren en dus een specifieke rol vervullen in het encomium. Vóór de uitgewerkte beschrijving van de tweede fase van de slag wijst Xenophon trouwens expliciet op de niet te ontkennen dapperheid van Agesilaus (2.12).

Deze interpretatie wordt op een meer algemeen vlak bevestigd, wanneer men er de theorie van het encomium in de retorische literatuur op naleest. De meest uitvoerige studie die we bewaard hebben, is een hoofdstuk ἐγκώμιον βασιλέως (368-377) in het werk περὶ τῶν ἐπιδεικτικῶν, op naam van Menander Rhetor en daterend uit ca. 300 na Chr.¹⁷ In deze studie worden de verschillende onderdelen van een encomium behandeld: na het prooemium behoort men achtereenvolgens te spreken over vaderland, afstamming, geboorte, natuur, opvoeding en karaktertrekken tijdens de jeugd; de hoofdbrok bestaat dan uit een uiteenzetting van de πράξεις van de heerser: zijn deugden en de daden die er de uiting van zijn, ingedeeld in τὰ κατὰ πόλεμον en τὰ κατὰ εἰρήνην; het encomium wordt tenslotte afgerond door een bemerking over de τύχη van de heerser, een grote σύγκρισις met andere heersers en het slot. Waar hij het over de πράξεις heeft, beklemtoont de retor zeer sterk dat men de daden in oorlogstijd uitvoerig moet behandelen (373.17-375.4). De redenaar moet precieze gegevens bieden over het landschap; hij moet in detail hinderlagen en krijgslijsten beschrijven en alle soorten van veldslagen aan bod laten komen, gevechten van voetvolk, van ruitery of van een volledig leger net zo goed als zeeslagen; vooral veldslagen waaraan de heerser persoonlijk heeft deelgenomen, bieden de mogelijkheid *zijn dapperheid te tonen*; zo moet de redenaar trofee na trofee, overwinning na overwinning, vluchtpartijen van ruiters en het afslachten van voetvolk (ἰππέων φυγάς, πεξῶν φόνους, 374.19) behandelen. Ook de intelligentie van de heerser moet besproken worden en zijn matigheid in het straffen van de overwonnen tegenstander (φιλανθρωπία).

Menanders tekst bevestigt dus expliciet het verband van oorlogsscènes met de illustratie van deugden, vooral dapperheid. Toch blijkt uit zijn lange uiteenzetting dat bij het behandelen van krijgsverrichtingen ook heel wat aan bod moet komen dat niet rechtstreeks in relatie staat tot een deugd van de te loven persoon: beschrijvingen van landschappen, details over alle soorten van gevechten... Naast het illustreren van de dapperheid schijnen de veldslagverhalen dus nog een andere functie te hebben. Uit bijkomende teksten blijkt dat die functie wellicht van louter literaire aard is. De retoren spreken namelijk regelmatig over het beschrijven van veldslagen, wanneer ze handelen over de ἔκφρασις. De

17. Tekst, vertaling en commentaar van Menander bieden D.A. RUSSELL - N.G. WILSON, *Menander Rhetor*, edited with translation and commentary, Oxford, 1981. We citeren de tekst volgens deze editie. Voor auteur en datering zie vooral J. SOFFEL, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede* in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben, übersetzt und kommentiert (Beiträge zur klassischen Philologie, 57), Meisenheim am Glan, 1974, pp. 90-105 (Der Rhetor Menander: Leben und Werk).

ἔκφρασις is een gedetailleerde, levendige beschrijving van een voorwerp of een gebeuren in een retorisch extra opgesmukte stijl, zo wat een hoogtepunt, waarmee de auteur zijn kunnen toont¹⁸. Uit talloze retorische teksten blijkt nu dat juist veldslagbeschrijvingen aangezien worden als de ideale gelegenheid voor een dergelijke ἔκφρασις. In de προγυμνάσματα — besprekingen van de voorbereiden- de oefeningen voor leerling-redenaars¹⁹ — gelden oorlogsscènes als typevoorbeeld in het hoofdstuk over de ἔκφρασις. De retor Theon (1e-2e eeuw na Chr.)²⁰ behandelt de ἔκφρασις van een oorlog als volgt: zo beschrijven we in verband met een oorlog eerst de toestand vóór de oorlog, het lichten van troepen, de uitgaven, de schrik, de vernieling van de velden, de belegeringen, vervolgens de verwondingen en het sneuvelen en de rouw en bovendien langs de ene kant de inname en de smart, langs de andere de overwinning en de zegetekens (II, p. 119.16-21 Spengel). Een gelijkaardige tekst treffen we aan bij Hermogenes (2e eeuw na Chr.), in diens Προγυμνάσματα. Elementen van de beschrijving van een oorlog zijn voor hem: τὰς συμβολάς, τὰς σφαγὰς, τοὺς θανάτους (II, p. 17.27 Spengel). Ook veel andere retorische teksten getuigen van dezelfde opvatting: men verwacht dat veldslagen retorisch extra uitgewerkt worden of men prijst auteurs omdat hun veldslagbeschrijvingen literaire pareltjes zijn²¹.

*

18. De retor Theon (zie ook n. 20) geeft de volgende definitie van ἔκφρασις: λόγος περιγηματικὸς ἐναργῶς ὑπ' ὄψιν ἄγων τὸ δηλούμενον (II, p. 118. 7-8 Spengel). Voor een uitvoerige uiteenzetting van de retorische theorieën over ἔκφρασις (*descriptio*) en de belangrijkste eigenschap ervan ἐνάργεια (*evidentia*) zie R. VOLKMANN, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht*, Leipzig, 1895², pp. 275-276, 442-443 en 447; H. LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München, 1960, vooral pp. 399-407 (§ 810-819: *evidentia*) en p. 544 (§ 1133: *descriptio*); J. MARTIN, *Antike Rhetorik. Technik und Methode* (Handbuch der Altertumswissenschaft, II.3), München, 1974, pp. 252-255 en 288-289.

19. Voor de προγυμνάσματα zie W. KROLL, art. *Rhetorik* in *RE Suppl.* 7 (1940), kol. 1039-1138, vooral 1118-1119; D.L. CLARK, *Rhetoric in Greco-Roman education*, New York, 1966, pp. 177-180.

20. Voor Aelius Theon zie W. SCHMID - O. STÄHLIN, *Geschichte der griechischen Literatur*, II.1 (Handbuch der Altertumswissenschaft, VII.2.1), München, 1920⁶, pp. 460-461; W. STEGEMANN, art. *Theon* (5) in *RE V A* (1934), kol. 2037-2054 (die uitvoerig leven en werk van de retor bespreekt en de retorische traditie schetst waarin zijn προγυμνάσματα thuishoren); G. KENNEDY, *The art of rhetoric in the Roman world 300 BC - AD 300*, Princeton, 1972, pp. 615-616. Voor Hermogenes zie G. KENNEDY, o.c., pp. 619-633 en de daar geciteerde literatuur. We citeren deze retorische werken uit L. SPENGLER, *Rhetores Graeci ex recognitione Leonardi Spengel*, II, Leipzig, 1854, en verwijzen naar bladzijden en regels in deze uitgave.

21. Zo onder meer Demetrius, *De elocutione* 75-76 (een veldslag wordt aangezien als een onderwerp van verheven aard, dat zich automatisch leent voor een verheven stijl); Cicero, *Orator* 66 (zoals de redenaar, zo beschrijft ook de historicus geregeld een veldslag, in verheven stijl, *ornate*); Dionysius van Halicarnassus, *De Thucydide* 13-15 (Thucydides' veldslagbeschrijvingen zijn te ongelijkmatig: sommige zijn onvoldoende in detail uitgewerkt en maken niet de gewenste indruk).

Een passage in Isocrates bevestigt dat dezelfde aanpak reeds in Xenophons tijd door rede-

Een nieuwe blik op de onderzochte Xenophontekst maakt duidelijk dat ook hier voornamelijk literaire overwegingen voor de meer uitvoerige geweldbeschrijving verantwoordelijk zijn. In de tweede fase van de veldslag, wanneer de Thebanen zich tegen de Spartanen keren, is er wel een duidelijke relatie tussen de hevigheid van het gevecht en Agesilaus' dapperheid; nochtans illustreren de details, die in de lofrede worden toegevoegd, niet rechtstreeks die dapperheid; het gaat immers om een beschrijving van de geluiden tijdens het vechten (2.12). De tweede geweldsscène die enkel in het encomium voorkomt — de beschrijving van het slagveld (2.14) — heeft nog minder verband met dapperheid of andere deugden: ze beschrijft enkel, met veel retoriek en talrijke details, de vernielingen aan het einde van de slag, voor vriend en vijand²². De zeer verzorgde stijl bevestigt dat we de verklaring kunnen zoeken in de richting, gesuggereerd door de besproken retorische teksten. Wellicht heeft Xenophon van de behandeling van deze voor Agesilaus zo belangrijke gebeurtenis gebruik gemaakt om de retorische toer op te gaan en de beschrijving uit te werken tot wat latere retorische geschriften een *ἔκφρασις* zijn gaan noemen. Wat *überspitzt* geformuleerd zouden we dus kunnen zeggen dat de opvallende geweldscènes dienen om het werk voor de lezer aantrekkelijk te maken. De grote aandacht die ernaar uitgaat, heeft een overwegend literair-esthetische bedoeling.

Dit is tegelijkertijd revelerend voor de reactie die de auteur van zijn publiek verwacht. Op de moderne lezer werkt de plastische schildering van bloed, lijken en vernielde wapens eerder afstotend. De antieke auteur schijnt echter geen schrik te hebben om door dergelijke beschrijving een slecht licht te werpen op de te prijzen veldheer, die nochtans mee verantwoordelijk is voor het verloop van de veldslag. Hij verwacht duidelijk dat de beschrijving van ge-

naars werd toegepast. In zijn *Panegyricus* 97 — dezelfde gedachte wordt overgenomen in *Euagoras* 31 — wijst hij expliciet van de hand in te gaan op details over het geschreeuw tijdens het gevecht (de slag bij Salamis), omdat dat voor het betoog van geen belang is. Hij lijkt hier te reageren tegen een door andere redenaars toegepast (en algemeen aanvaard?) procédé. Een voorbeeld treffen we aan in Lysias' *Epitaphios* (2.38-40), waar de slag bij Salamis (opnieuw dezelfde slag) precies beschreven wordt met aandacht voor geluiden tijdens de strijd. Mogelijk reageert Isocrates tegen hem: K. BRINGMANN, *Xenophons Hellenika und Agesilaos*, pp. 235-236, besluit juist uit deze passages dat ook bij Xenophon de afwijking een „Konzession an die ‚Schlachtengemälde‘ professioneller Lobredner“ is.

22. Men zou kunnen suggereren dat de gruwelbeelden van het slagveld fungeren als contrast met de voorafgaande *clementia*-anekdote (2.13), maar de slagveldbeschrijving is zo uitvoerig en trekt als slot van heel de passage zoveel aandacht dat dat zeker niet haar belangrijkste functie kan zijn.

welddetails geen afkeer opwekt maar veeleer het genot van de lezer of toehoorder verhoogt²³.

Wanneer we de aanpak van Xenophon vergelijken met de theorie in de besproken retorische geschriften, stellen we echter ook een opvallende afwijking vast. De retoren die de uitwerking van veldslagverhalen tot een *ἔκφρασις* propageren, denken daarbij niet uitsluitend aan redevoeringen maar ook aan andere literaire genres; ze halen hun voorbeelden zelfs bij voorkeur uit de klassieke historici, vooral uit Thucydides²⁴. Xenophon echter maakt precies op dit punt een onderscheid tussen zijn encomium en zijn *Hellenica*. Hij voegt de meer retorisch uitgewerkte stukken speciaal toe in het encomium of hij schrapt ze voor het historische werk (al naargelang de chronologie die men aanneemt voor de beide versies). Ook nergens elders in zijn historisch oeuvre treffen we trouwens een vergelijkbare beschrijving van een slagveld aan²⁵. Xenophon schijnt een duidelijk onderscheid te maken tussen het historisch werk en de meer publiekgerichte lofrede. De nadere uitwerking van de geweldscènes als tegemoetkoming aan de lezer reserveert hij blijkbaar voor de lofrede.

23. Die vaststelling is eveneens interessant voor andere genres, waar we minder zeker zijn van de beoogde reactie van de lezer; ze kan ons bijvoorbeeld ervan behoeden te snel een bepaalde interpretatie te geven aan veldslagbeschrijvingen in de historiografie. Ook daar kan men van gedetailleerde veldslagverhalen niet zonder meer beweren dat ze de bedoeling hebben een afkeerreactie op te wekken bij de lezer.

24. Cicero, *Orator* 66 vindt precies een gelijkenis tussen redenaars en historici in de manier waarop ze veldslagen beschrijven (*ornate*); Theon stipt in zijn *προγυμνάσματα* aan dat *ἔκφρασις* courant door historici gebruikt wordt (II, p. 60. 19-22 Spengel) en citeert voorbeelden uit Herodotus, Thucydides, Philistus en Ctesias (II, p. 119 Spengel). Stilistische uitwerking van veldslagverhalen door historici wordt bijvoorbeeld ook geprezen in Dionysius van Halicarnassus, *De Thucydide* 13-15 en *Περὶ ὕφους* 38. Zie hierover onze studie *How to describe violence in historical narrative. Reflexions of the ancient historians and their critics* (in voorbereiding).

25. De enige plaats in Xenophons oeuvre waar nog over de lijken op het slagveld na de slag gesproken wordt, is *Cyr.* 1.4.24: hier interesseert de auteur zich echter voor de reactie van Cyrus na de eerste veldslag die hij heeft meegemaakt (en die hij door zijn vermetelheid tot een goed einde heeft gebracht); trots rijdt hij te paard tussen de lijken door. Van een andere aard zijn natuurlijk vermeldingen van onderhandelingen over de teruggave van de lijken der gesneuvelden.